

به نام خدا

پدیده اشتقاق در زبان عربی

نویسنده:

علی اکبر مشورپناهی

کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین

A-PDF

ناظر علمی:

دکتر احمد پاشا ز قزوین

استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین

حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین می باشد.

سرشناسه : مشیر پناهی، علی اکبر، ۱۳۵۳-
 عنوان و نام پدیدآور : پدیده اشتقاق در زبان عربی
 مشخصات نشر : تهران: انتشارات با من: موسسه پارسا مبتکر گام اول، ۱۳۹۴.
 مشخصات ظاهری : ۱۸۵ص.
 شابک : 978-600-7776-65-0
 وضعیت فهرست نویسی : فیپای مختصر
 یادداشت : فهرست نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است
 شناسه افزوده : پاشازانوس، احمد، ۱۳۳۹ - ناظر
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۹۵۶۴۰۶

عنوان کتاب : پدیده اشتقاق در زبان عربی
 تألیف و گردآوری : علی اکبر مشیر پناهی
 ناظر علمی : دکتر احمد پاشا زانوس
 ناشر : با من
 همکار ناشر : مؤسسه پارسا مبتکر گام اول
 مدیر اجرایی : محمد صدیق سپهری نیا
 ناظر کیفی : آریتا گوهری
 صفحه آرا و طراح جلد : مصطفی حسن نژاد
 سال و نوبت چاپ : ۱۳۹۴ / اول
 شمارگان : ۱۰۰۰
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۷۷۷۶-۶۵-۰
 قیمت : ۱۳۰۰۰۰ ریال
 آدرس : میدان انقلاب، ضلع شمال غرب میدان، جنب بانک رفاه،
 پلاک ۵۹، طبقه ۲، واحد شرقی
 تلفن : ۰۲۱-۶۶۵۶۲۰۴۴-۶۶۵۶۲۶۳۹
 وب سایت : www.parsamega.ir

فهرست

پیشگفتار:	۹
مقدمه	۱۱
فصل اول: «کلیات پدیده اشتقاق»	۱۷
بیانی ساده از موضوع کتاب:	۱۹
نگاهی به مطالعات پیشین	۲۰
«بررسی اشتقاق»	۲۰
«نظریه اصالت اسم مصدر و ماده لغوی در پدیده اشتقاق»	۲۱
«بررسی مقالات، در زمینه اشتقاق»	۲۳
«واژه‌شناسی»	۲۳
«تاریخچه»	۲۳
«اشتقاق و ایتمولوژی»	۳۰
«اهمیت اشتقاق در زبان عربی»	۳۱
فصل دوم: قسمت اول: «محیط عربی و اثر آن در اشتقاق»	۳۳
«نشأت و شکل گیری زبان»	۳۵
«محیط عربی و اثر آن در اشتقاق»	۳۸
«زبان شناسی و فقه اللغة»	۴۰
«معنای لغوی و اصطلاحی لغت (زبان)»	۴۳
«لغت عربی و لغت های سامی»	۵۰
«تقسیم بندی زبان های سامی»	۵۱
«تقسیم بندی زبان عربی از لحاظ موقعیت جغرافیایی و شاخه های آن»	۵۹

۶۱.....	«لغت شناسان عرب و لغت های سامی»
۶۳.....	«ویژگیها و مشخصه های لغت های سامی»
۶۶.....	«اهمیت بررسی لغت های سامی برای زبان عربی»
۷۱.....	فصل دوم: قسمت دوم: «اصل اشتقاق»
۷۳.....	«اصل اشتقاق و مهمترین نظریه های اشتقاقی»
۷۳.....	«معنای لغوی و اصطلاحی اشتقاق»
۷۸.....	«ماهیت اشتقاق»
۸۲.....	«بررسی مهمترین نظریه های اشتقاقی»
۸۳.....	«نظریه بصریون درباره اصل اشتقاق»:
۸۵.....	«نظریه علمای کوفه در مورد اصل اشتقاق»
۸۵.....	«بررسی و مقایسه نظریه کوفی ها و بصریون پیرامون اصل اشتقاق»
۸۹.....	«نظریه عبدالله امین پیرامون منشأ مشتقات»
۹۳.....	«بررسی جدیدترین نظریه، پیرامون اصل اشتقاق در دوران معاصر»
۹۷.....	فصل سوم: «طرق اشتقاق»
۹۹.....	«شیوه های اشتقاق»
۱۰۰.....	«طرق اشتقاق در مورد حروف زائد و احکام آن»
۱۰۲.....	«طرق اشتقاق در مجرد و مزید»
۱۰۴.....	«انواع اشتقاق»
۱۰۴.....	«اشتقاق صغیر»:
۱۰۶.....	اشتقاق کبیر (قلب لغوی):
۱۱۵.....	اشتقاق اکبر (ابدال لغوی):
۱۱۶.....	«انواع ابدال حروف»:

- ۱۱۹..... «حقیقت و مسببات ابدال لغوی»
- ۱۲۱..... «انواع ابدال لغوی»
- ۱۲۱..... ابدال در یک حرف
- ۱۲۲..... ابدال در دو حرف
- ۱۲۲..... «ابدال صرفی»
- ۱۲۴..... «ارتباط ابدال با اشتقاق»
- ۱۲۹..... «اشتقاق اسماء»
- ۱۲۹..... «اشتقاق أسماء افعال»
- ۱۲۹..... اسم مصدر
- ۱۳۰..... اسم مره
- ۱۳۰..... اسم هیأت (نوع)
- ۱۳۱..... مصدر میمی
- ۱۳۱..... اسم زمان و اسم مکان
- ۱۳۲..... اسم فاعل
- ۱۳۲..... اسم مفعول
- ۱۳۲..... صفت مشبّهه
- ۱۳۳..... صیغه های مبالغه
- ۱۳۳..... اسم تفضیل
- ۱۳۳..... اسم آلت
- ۱۳۳..... «اشتقاق أسماء از أسماء»
- ۱۳۴..... «اشتقاق أسماء از حروف»
- ۱۳۴..... «اشتقاق أفعال»
- ۱۳۵..... «اشتقاق افعال از أفعال (مزید)»

۱۳۷.....	«اشتقاق أفعال از أسماء»
۱۳۸.....	«اشتقاق أفعال از حروف»
۱۳۹.....	«اشتقاق أفعال و أسماء از غیر مصادر»
۱۳۹.....	«اشتقاق از اسم های ذات»
۱۳۹.....	«اشتقاق از اسم های زمان و مکان»
۱۳۹.....	«اشتقاق از اسم های صوت»
۱۴۰.....	«اشتقاق از حروف معانی»
۱۴۰.....	«اشتقاق از واژگان غیر عربی (اعجمی)»
۱۴۰.....	«اشتقاق از اعداد عربی»
۱۴۳.....	فصل چهارم: «تحت و انواع آن»
۱۴۵.....	«تعریف نحت»
۱۴۵.....	«معنای لغوی و اصطلاحی نحت»
۱۵۱.....	«طرق نحت»
۱۵۴.....	«انواع نحت (واژ آمیزی) در زبان»
۱۵۵.....	«واژ آمیزی فعلی»
۱۵۵.....	«واژ آمیزی وصفی»
۱۵۵.....	«واژ آمیزی اسمی»
۱۵۵.....	«واژ آمیزی نسبی»
۱۵۷.....	«اقسام واژ آمیزی از لحاظ اصالت»
۱۵۷.....	«واژ آمیخته»
۱۶۱.....	«تحت در زبان های سامی»
۱۶۳.....	«رابطه بین نحت و اشتقاق»

۱۶۴.....	«ارتباط اشتقاق و صرف»
۱۶۵.....	«نظریه جذور»
۱۶۷.....	«جذر نزد عرب»
۱۶۸.....	«ارتباط جذر با اشتقاق»
۱۷۰.....	«نظریه ثنائی»
۱۷۲.....	«بررسی نظریه ثنائی»
۱۷۵.....	«نظریه ثلاثی»
۱۷۸.....	«نتیجه گیری»
۱۸۱.....	فهرست منابع و مآخذ

پیشگفتار:

زبان عربی به عنوان یکی از زبانهای اصیل خانواده سامی، دارای ویژگی مشترکی با این زبانهاست. یکی از مشترکات مهم این خانواده که تقریباً در همه آنها به شکلی بروز و ظهور یافته است ویژگی اشتقاقی این زبانهاست. یعنی واژگان دارای اصلی غالباً سه حرفی هستند و برای ایجاد واژگان جدید اعم از فعل یا اسم، بر اساس قالبها و ساختارهایی از پیش مشخص، واژه‌سازی صورت می‌گیرد. این ویژگی در زبان عربی نمود و وسعت بسیار زیادی دارد. از این رو تعریف اشتقاق، انواع اشتقاق و تحولات تاریخی زبان و نظریه‌های مختلف در خصوص اشتقاق جای بسی تأمل و تحقیق دارد. این کاوشها به شناخت گونه‌های مختلف واژگان و تشخیص قواعد حاکم بر این گونه‌های آن می‌انجامد. نتایج حاصل از این مطالعات و بررسی‌ها در پیدایش علم صرف و نگارش لغت نامه‌های زبان تجلی کرده، و در اثر این پژوهش‌ها، قواعد اشتقاق و واژه‌سازی عربی قانونمند گردید. هدف اساسی از نگارش و تدوین این رساله با بهره گرفتن از مطالعه منابع و مآخذ پربار قدیم و جدید، تلاشی است در جهت یافتن جوابهای منطقی و قابل قبول به سؤالات تحقیق و تقریباً هر نوع ابهام، در ارتباط با پدیده اشتقاق و واژه‌سازی در زبان عربی می‌باشد.

مقدمه

حمد و سپاس، مخصوص خداوندی است که اشرف مخلوقات خود را با نطق و تعقل و تفکر، بر سایر جانداران، برتری داد و از میان زبان ها، افتخار نزول آیه های مقدس و نورانی کلام وحی-که بی شک یگانه مسیر سعادت دنیوی و اخروی انسان، در میان اقیانوس پر تلاطم و طوفانی زندگی است، نصیب زبان مقدس عربی گشت. لذا بررسی و کشف قسمتی ناچیز از لایه های پر رمز و راز این زبان مقدس، در جهت تنویر افکار را بر خود لازم دیدم. به همین خاطر، پا در عرصه بی انتهای آن، در قالب بررسی پدیده اشتقاق و واژه سازی نهادم.

زبان، چه در قالب نوشتار و چه در قالب گفتار پدیده شگفتی است. به واسطه همین ابزار است که مطالب و مفاهیم کسب شده توسط حواس ما از محیط اطراف، به صورتی شگفت و اسرار آمیز به ذهن منتقل می شوند. زبان نه تنها عامل انتقال دستاوردهای حواس ما بلکه موجب انتقال اندیشه ها، احساسات و خاطرات آدمی از عصری به عصری و نسلی به نسلی است. با داشتن چنین دیدگاهی نسبت به زبان می توان گفت که زبان پلی است میان زندگی و اندیشه.

برای نوع بشر همواره پرسش هایی در باب زبان مطرح بوده و او در پی پاسخی مناسب برای آنها بوده است. پرسشهایی از این دست: واژگان زبان از کجا آمده اند؟

چگونه تغییر و تحول یافته اند؟ آیا اصوات زبانی ثابت اند یا متغیر؟ رابطه لفظ و معنا چگونه است؟ آیا این ارتباط ثابت است یا متغیر؟ تغییر معنا چگونه صورت می گیرد؟ قواعد صرفی و نحوی زبان چگونه شکل گرفته اند؟ آیا این قواعد همیشه ثابت اند یا دستخوش تحول می گردند؟ و بسیاری از سؤال های دیگر.

یکی از مهمترین مسائل که مستقیماً با پدیده زبان در ارتباط است، بررسی پدیده اشتقاق است، چرا که به بسیاری از مسائل، از جمله سؤالات مطرح شده در بالا جواب مناسبی ارائه می دهد. از همان قدیم الایام همواره نحویان عرب بر سر این مسأله (اشتقاق)، اختلاف داشتند که در نتیجه، به پیدایش و ظهور دو مکتب بزرگ بصره و کوفه انجامید.

از ویژگیهای بارز مکتب بصره، تکیه بر استدلال، و در برابر آن مکتب کوفه بر استقراء و توجه به گفتار به جای نوشتار است. همچنین توجه زیاد نحویان کوفه به قرائت های قرآن نسبت به نحویان بصره، استناد کوفیان حتی به یک بیت شعر، و توجه نحویان بصره به قوانین منطقی و مقیاسهای عقلی بر خلاف کوفیان از دیگر مشخصه های این دو مکتب است. در اینجا لازم است بیان کنم که روش نحویان کوفه در برخورد با مسائل زبانی و تبیین قواعد نحوی، به روش علمی زبان شناسی نزدیک است.

نمی دانم امتی ارمیان امتهای مخلف به پژوهش زبان شان مانند عنایتی که اعراب داشته اند، وجود دارد یا نه. بدین دلیل که زبان عربی فقط به زندگی مادی شان ارتباط ندارد، بلکه به حیات روحی و معنوی و کیان قومی شان نیز، مرتبط است. پژوهش در این زمینه، به پایه ها و اساسی که علم زبان شناسی جدید و علم لغات مقارن بر آن استوار است، نیازمند است، چرا که این زبان از داخل بدون تسلط اُضوائی از خارج، برای رسیدن به نتایج صحیح در بعضی از احکام پوشیده و غامضش، مورد بررسی واقع شده است.

به جهت پیشرفت تحقیقات لغوی در عصر جدید، بسیاری از موضوعاتی که دانشمندان قدیمی در تحقیقات لغویشان مورد توجه قرار داده اند، احتیاج به اعاده نظر و بازنگری دارد و شاید یکی از مهمترین این موضوعات پدیده «اشتقاق» است. چرا که تحقیقات شان، دچار سستی و نظریاتشان با هم متباین است. کافی است که این قوم در اصل آن، میان مصدر و فعل با هم اختلاف نظر داشته باشند تا آنچه که ازاصل، از احکام مختلف متفرع می گردد و قواعدی که بر آن مترتب می گردد نمایان شود. تعدادی از زبان شناسان جدید، به نقد و بررسی این موضوع پرداخته اند، اما عمده ترین تحقیقاتی که در این رابطه انجام داده اند، دارای بهره کمتری از همانندان قدیمی شان می باشد، چرا که به جای تحقیق علمی عمیق، که حقایق را بشکافد و آراء و نظریات مختلف را برای رسیدن به نتایج صحیح مورد تعمق و تأمل قرار دهد، به یک پژوهش سریع و زودگذر نزدیکتر است.

منظور از ذکر این سخن، ناچیز شمرن تلاشی که قدما و زبان شناسان جدید در این موضوع انجام داده و نتایجی که بدست آورده اند نیست، بلکه آنچه مد نظر می باشد، این است که آن تلاشها و نتایجی که حاصل شده، به یک نظریه اشتقاقی مطمئن که بتوان به آن اطمینان داشت، منجر نشده تا حدی که بتوان مورد رضایت دانشمندان زبان شناس جدید (linguist) قرار بگیرد. لذا مصلحت این است که به این کار سخت، پرداخته شود، علی الخصوص زمانی که به اهمیت این موضوع، در حیات لغوی، آشنا باشیم، پس اشتقاق همانطور که می دانیم، ستون و عماد بنیه کلمه و ریشه اصلی آن است.

دانسته های گذشتگان از اشتقاق را نباید علمی کمال یافته، و با علم ریشه شناسی جدید منطبق پنداشت؛ چه، آنان تقریباً در همه احوال، جانب تاریخی کلمه را فرو نهاده اند، اما استوارترین جنبه کار آنان را احتمالاً می توان در زمینه صرف دانست، ولی در همین زمینه نیز که به یمن قیاس، قانونمند شده است، برخی سنت ها، کار دانشمندان

را به بن بست می کشاند. مثلاً اعتقاد به ۳ حرفی بودن کلمات، موجب شده است که کلمه ای چون اسم (از ریشه sm) را گاه مشتق از وسم، گاه از سمو، و گاه شکل های دیگر بدانند. بی اطلاعی از زبان های کهن- خواه سامی، خواه هند و اروپایی- و اندکی عنایت به معنا شناسی، به اظهار نظرهایی گاه شگفت درباره کلمات جامد، و به خصوص واژه های بیگانه انجامیده است.

هیچ شکی نیست پژوهش در این ماده و مشتقات مختلفی که از آن متفرع می گردد، شایستگی این امر را دارد که نقاب از بسیاری ازمعانی فرعی مغلق، بردارد و راه را در برابر امکانات لغوی جدید که نیازمزم به آن وجود دارد، هموار گرداند.

تاریخ عرب به ما نشان داده که قدما چگونه برای تولید الفاظ جدید، به اشتقاق، و برای بدست آوردن معانی جدید به مشتقات پناه می بردند، بخصوص زمانی که پیشرفت تدریجی زندگی، آنها را به وجوب هماهنگی بین آن، و واقعیت زبانی شان، وادار می کرد. پس بنابراین اشتقاق رمز جاودانگی زبان، و راهی برای تطوّر آن است، که جوهر حیات از آن کمک می گیرد و عناصر نمو و خلود از آن بهره مند هستند.

در خاتمه، برخویشتن واجب و لازم می دانم از رحمت بی شائبه و خالصانه استاد فرهیخته، گرانقدر و گرانمایه خویش جناب آقای دکتر احمد پاشا زانوس که با نظارت دقیق علمی خویش، چنان خورشیدی فروزان این خفیر را در مسیر تاریک بی تجربگی، به سر منزل مقصود رسانیدند، و همچنین استاد ارجمند و فرهان، جناب آقای دکتر علیرضا نظری، بخاطر راهنمایی های ایشان خالصانه، خاضعانه و عاجزانه کمال تشکر و قدردانی نمایم. به امید اینکه توانسته باشم در سایه لطف الهی، راهنمایی ها و ارشادات به موقع این عزیزان، قدمی در گستره این وادی، برداشته باشم.

«وعلی الله یتوکل المتوکلون»

«علی اکبر مشیر پناهی»

خرداد ماه سال ۱۳۹۳ خورشیدی